

Maja Herman Duvel

Ivane Brlić Mažuranić 18, HR–10000 Zagreb
maja.herman3@gmail.com

Ramon Llull o odnosu filozofije i religije

Sažetak

Ramon Llull (1235. – 1315.), filozof, teolog i pisac, promišljao je o važnim filozofskim i religijskim pitanjima svoga vremena i sredine. U kontekstu multireligijskog društva, filozofski je razmatrao mogućnost mirnog suživota između pripadnika kršćanstva, judaizma i islama kroz izgradnju jedinstva. Preuzevši srednjovjekovno shvaćanje trostrukog odnosa filozofije prema religijama, tj. odnosa dokazivanja, kritike i samokritike, Llull ih modificira uvodeći jedinstvena tumačenja, naglaske i poretke. U tu je svrhu saznao prvi filozofski sustav, nazvan Ars, umijeće, koncipiran isključivo u odnosu na religije. Lullovo usmjerenje, takvo da je njegova filozofija racionalistička po sadržaju i metodi, a religijska po podrijetlu i svrsi, osigurala mu je jedinstveno mjesto u povijesti srednjovjekovne filozofije, a i danas ima svoju važnost u promicanju filozofski strukturiranog međureligijskog dijaloga.

Ključne riječi

Ramon Llull, filozofija, religije, umijeće, Ars, istina, Bog, dokazi, atributi, dijalog

Uvod

Ramon Llull živio je na prijelazu s 13. na 14. stoljeće, na vrhuncu srednjega vijeka – tog dugog povijesnog razdoblja koje je, izravno se nastavljajući na antičku filozofsku, pravnu i umjetničku baštinu te oblikovano kršćanskim *logosom*, *etosom* i radnim navikama, izgradilo civilizaciju zanesenu traženjem istinitog, dobrog i lijepog u njihovu jedinstvu. Ta srednjovjekovna zanesenost bila je, s jedne strane, ukorijenjena u tradiciji, a s druge strane, razvijala se kroz spremnost usvajanja novih elemenata istine od svih koji su je dosegli (uključujući i druge religije i kulture) i kroz vlastitu inovativnost u oblicima mišljenja, djelovanja i načinima življenja. Jedan od autora koji je osebujnošću svoje misli i života znatno obogatio srednjovjekovni svijet bio je Katalonac Ramon Llull.

Lullova rodna Mallorca bila je mjesto uglavnom mirnog suživota pripadnika kršćanstva, judaizma i islama nakon rekonkviste koju je vodio rimokatolički vladar Jakov I. Aragonski. U dobi od trideset godina, nakon raskalašenog aristokratskog života, Llull je doživio mistične vizije raspetog Krista i primio prosvjetljenja (iluminacije), što je izazvalo želju da svoj život posveti Kristovoj službi. Odričući se obiteljskog života, značajne imovine i prigrlivši celibat i siromaštvo kao laik, usmjerio je svoju energiju na postizanje trostrukog cilja ili službe: (1) obraćanje nevjernika, sa spremnošću da prihvati mučeništvo, (2) pisanje najučinkovitije knjige u svijetu protiv zabluda nevjernika i (3) rad na osnivanju samostana u kojima bi se izučavali jezici potrebni za misijsku djelatnost.¹ Ovi ciljevi dijele misionarsko usmjerenje na širenje

1

Usp. Raymundus Lullus, »Vita coaetania«, *Lulli Opera Latina*, sv. VIII, Brepols, Turnhout 1980., str. 259–309. Referentna izdanja

katoličke vjere među poganima (osobito muslimanima, ali i pripadnicima judaizma) i nominalnim kršćanima, uz miroljubivost i požrtvornost, sve do žrtve vlastitog života. Kako bi ih postigao, Llull je godinama studirao, i to izvan školskog i akademskog sustava. Svoju filozofiju izravno je provodio u djelo aktivnim uključivanjem u međureligijski dijalog i stvaranjem novih mogućnosti za uključivanje na filozofskim osnovama. Svoja tri životna cilja s vremenom je uspio ostvariti: doživio je progonstva, zatočeništvo, a najvjerojatnije i samo mučeništvo, napisao je mnoge knjige protiv zabluda nevjernika, a na Saboru u Beču crkveni dostojanstvenici pristali su osnovati jezične samostane za misionare.

S filozofskog motrišta, najznačajniji je Llullovo spisateljski rad. Iza sebe ostavio je fascinantno opus od oko 265² filozofskih, teoloških i književnih djela napisanih na latinskom, katalanskom i arapskom jeziku. Iako nije napisao samo jednu knjigu protiv zabluda pogana, kako je najavio, u određenom smislu može se reći da je ostvario jedinstveno djelo koje u teorijskom smislu najbolje predstavlja *Veliko umijeće* (lat. *Ars generalis ultima*), a u praktičnom smislu *Knjiga o poganinu i o tri mudraca* (lat. *Llibre del gentil e dels tres savis*).³ Llullovo *umijeće* (lat. *Ars*) izvorna je sveopća tehnika traženja i dokazivanja istine. Llull ju je godinama razrađivao i prilagođavao, tako da postoji nekoliko verzija i redakcija knjiga o samom *umijeću*. U *Knjizi o poganinu i o tri mudraca*, na način prihvatljiviji širem čitateljstvu, pokazuje praktičnu primjenu svog *umijeća* u konkretnoj situaciji filozofiranja s tri monoteističke religije i o njima.⁴ Od mnogih Llullovih tema, usredotočit ćemo se na pitanje njegova razumijevanja odnosa između filozofije i religija, s obzirom na to da je ovdje pokazao veliku širinu i inovativnost u odnosu ne samo na uobičajene prakse svoga vremena nego i filozofije općenito. Izraz »religije« ovdje je namjerno u množini jer Llullovo govor o religijama nije apstraktan u smislu filozofije religija, već konkretno cilja na tri monoteističke religije: *kršćanstvo*, *judaizam* i *islam*.

U Llullovo doba visokog srednjeg vijeka, filozofija je imala višestruku ulogu u odnosu prema religiji. Kao racionalni element u pristupu religijskim fenomenima ili božanskoj objavi, filozofija je nudila razumske dokaze o Božjem postojanju i njegovim atributima kao predispoziciju oko koje su se različite religije mogle složiti i na temelju čega mogu dijalogizirati. Filozofija je potom imala zadaću dokazivanja koja je religija bolja na temelju bolje usklađenosti njezinih članaka vjere s filozofskim zaključcima, te tako omogućiti slobodan razumski odabir prave religije. I na koncu, dosegnuvši Božje postojanje, tj. postojanje inteligencije koja neizmjerljivo nadilazi ljudsku, mogla je ujedno priznati mogućnost postojanja istina koje, ne protiveći se ljudskom razumu, ipak ga nadilaze. Ove tri funkcije – dokazivanja temeljnih religijskih istina razumskim argumentima, kritike neistinitih ili proturječnih religijskih uvjerenja i priznanja vlastitih granica pred otajstvom vjere – mogu se, u kontekstu Llullove inovativnosti, suvremenim izrazima sažeto izreći kao odnos *dokazivanja*, *kritike* i *samokritike*.

Znanstvena literatura o Ramonu Llullu najčešće se usredotočuje na njegovu racionalnu metodu dokazivanja, filozofsku dimenziju međureligijskog dijaloga i evaluaciju različitih religija, kao i na njegovu viziju odnosa razuma, vjere i milosti. Iako autori ne iznose eksplicitan trodijelni model odnosa filozofije prema religijama, iz njihovih analiza, a ponajprije iz samih Llullovih djela, može se razabrati trostruka funkcija filozofije: (1) dokazivanje temelj-

nih istina, (2) kritika neistinitih vjerovanja i (3) samokritičko priznavanje granica razuma pred božanskim otajstvom.

U ovom se radu upravo taj trostruki odnos koristi kao okvir za analizu Lluillove filozofije u kontekstu religija. Takav pristup, utemeljen na relevantnim istraživanjima i osuvremenjenoj terminologiji, omogućuje preglednu sistematizaciju Llullovih ideja i uvid u njihovu izvornost, osobito u promjene koje je uveo kroz jedinstvena tumačenja, naglaske i poredak među spomenutim odnosima.

Odnos dokazivanja

Llull je razradio metodu ili tehniku pružanja ne-uzročnih dokaza onoga što su teolozi smatrali razumski nedokazivim otajstvima vjere. Smatrao je da se njegov pristup temelji na objektivnim i neutralnim principima, prihvatljivim pripadnicima triju monoteističkih religija kao baštinicima antičke filozofije. Nazvavši svoju metodu ili tehniku *Ars, umijeće*, smjestio ju je u područje praktičnih znanosti. Nadahnuće za svoje *umijeće* dobio je, prema vlastitim riječima, izravnim božanskim prosvjetljenjem (iluminacijom).

Llullovo *umijeće* smješta se na razmeđu logike i ontologije. On ih povezuje u jedinstvenu znanost u kojoj se logika temelji na ontologiji. Ta je znanost sveopća i upravlja svim oblicima znanja:

»Mora se, dakle, znati da se ovo *umijeće*, logika i metafizika bave na određeni način istom stvari, jer se njihovo usmjerenje odnosi na sve, iako se *pod dva vida razlikuje od druge dvije, naime, u načinu razmatranja svog predmeta i u načinu principa*. Jer metafizika razmatra stvari koje su izvan duše, prema tome kako se podudaraju u razlogu postojanja. Logika razmatra stvari prema njihovom postojanju u duši, jer se bavi određenim pojmovima koji proizlaze iz postojanja inteligibilnih stvari, naime, roda, vrste i sličnog, i onih koji se sastoje u činu razuma, naime, silogizma, posljedice i slično. Ali ovo *umijeće*, kao najviša od svih ljudskih znanosti, razmatra

Llullovih djela mogu se naći na stranicama bibliografske baze podataka *Base de Dades Ramon Llull (Llull DB)*, Centre de Documentació Ramon Llull, Universitat de Barcelona. Dostupno na: <https://www.ub.edu/llulldb/> (pristupljeno 23. 12. 2025.). Izvorni tekstovi Ramona Llulla u ovom radu većinom se navode prema dvama izdanjima. Za povijesno izdanje koristi se Ivo Salzinger (ur.), *Beati Raymundi Lulli Opera*, sv. 8, Häffner, Mainz 1721. – 1742. (tzv. *Editio Moguntina*; reprint izdanje: Frankfurt na Majni 1965.). Krićka izdanja Llullovih djela (*Ars magna, Liber de gentili et tribus sapientibus, Vita coetanea* i dr.) navode se prema seriji *Raymundi Lulli Opera Latina*, Brepols, Turnhout 1959. Prijevodi Llullovih djela su moji. O Llullovu trostrukom cilju vidi također: Sarah Jane Boss, »Does God's Creation Hide or Disclose its Creator? A Conversation with Ramon Llull«, *New blackfriars* 85 (2004), str. 170–185, ovdje str. 172–173, doi: <https://doi.org/10.1111/j.0028-4289.2004.00006.x>; Anthony Bonner, *The Art and Logic of Ramon Llull. A User's Guide*, Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters 95, Brill, Leiden – Boston

2007., str. 1; Vladimir Čepulić, »Ramon Llull (1232. – 1316.)«, *Obnovljeni Život* 59 (2004) 4, str. 501–509, ovdje str. 503.

2

Usp. Anthony Bonner, »Recent Scholarship on Ramon Llull«, *Romance Philology* 54 (2001) 2, str. 377–392, ovdje str. 377, doi: <https://doi.org/10.1484/j.rph.2.304401>.

3

Tako Harvey J. Hames piše: »*Llibre del gentil e dels tres savis* bio je prvi Llullovo pokušaj provedbe općih principa strukture *umijeća* u kontekstu vjerskih rasprava.« – Harvey J. Hames, »Conversion via ecstatic experience in Ramon Llull's 'Llibre del gentil e dels tres savis'«, *Viator* 30 (1999) 1, str. 181–200, ovdje str. 183, doi: <https://doi.org/10.1484/j.viator.2.300834>.

4

Knjiga o poganinu i o tri mudraca stekla je ugled netipičnog srednjovjekovnog primjera religijske tolerancije i miroljubivog međureligijskog dijaloga.

biće neodređeno prema ovom načinu i prema onom, čime je jasno da se razlikuju u načinu razmatranja predmeta.«⁵

Llull ne samo da spaja logiku i ontologiju nego je logika o kojoj on govori i koju primjenjuje svojevrsno stapanje dijalektike i logike, spoj »*pars inveniendi* dijalektike i *pars judicandi* logike.«⁶ Ruiz Simón i Anthony Bonner iznijeli su tvrdnje o Llullovu izvođenju *umijeća* iz Aristotelove *Topike*, a ne *Prve analitike*, kako se obično mislilo.⁷ No Aristotelova *Topika* pritom je doživjela određena preoblikovanja tako da je Llull od svog *umijeća* načinio »potpuno drugačiji sustav od *loci* ili *topoi* za odgovaranje na pitanja«, koji je ujedno strukturirao na takav način da »daje ne samo vjerojatne argumente, koji su uobičajeni ograničeni cilj *Topike*, već i dokazne razloge (njegove poznate *raons necessàries*)«.⁸

Llullovo se *umijeće* stoga može opisati kao sveopći dijalektički sustav⁹ jer je primjenjiv na filozofiju, teologiju, pravo, medicinu, a koji, spajajući logiku i ontologiju (poredak misli i poredak stvarnosti) u jedinstvenu znanost, apsolutizira ontološki argument i ustoličuje se kao znanost nad znanostima, kao nad-znanost.¹⁰ Llull je bio uvjeren da je svojim postupkom uspio dokazati – razumski dokazivim nužnim razlozima, a ne tek vjerojatnim argumentima – ono što su filozofi i teolozi prije (i poslije) njega najčešće smatrali nedokazivim: članke kršćanske vjere poput Presvetog Trojstva, utjelovljenja, stvaranja i uskrnuća, no s posebnim naglaskom na Trojstvo i utjelovljenje. Prije njega, Anselmo iz Canterburyja (1033. – 1109.) pokušao je razumom objasniti određene kršćanske dogme poput Kristova utjelovljenja, dok je Petar Abelard (1079. – 1142.) sustavno primjenjivao logiku i dijalektičku metodu na teološke sadržaje, nastojeći pokazati njihovu unutarnju dosljednost. Za razliku od Anzelma i Abelarda, Llull je oblikovao jedinstveni filozofski sustav s ciljem da racionalnim sredstvima obrazloži istinitost kršćanske vjere u dijalogu s pripadnicima drugih monoteističkih religija, dajući time svojoj filozofiji jedinstvenu misionarsku i dijalošku dimenziju.

Llull je bio svjestan nemogućnosti dokazivanja istina o unutarjem Božjem životu služeći se klasičnim aristotelovskim dokazima od uzroka (lat. *propter quid*) i od učinaka (dokazivanje *quia*). Stoga je prvo preformulirao te tradicionalne dokaze utemeljene na formi u formulaciju utemeljenu na značenju, poput »kada sunce sja, mora da je dan«.¹¹ No zaglavni kamen Llullova *umijeća* predstavljala je razrada treće vrste dokaza: po izjednačavanju (lat. *per aequiparantiam*). Tu se dokazivanje vrši pomoću onih stvari koje su jednake, »a budući da su sva božanska dostojanstva jednake biti i naravi, dokazivanje se može jasno konstruirati pomoću jednakosti, a isto vrijedi i za vrline, svojstva i entitete stvorenja.«¹² Po Llullovu mišljenju, ovaj dokaz utemeljen na božanskim atributima jači je od prethodna dva.

Llullovo *umijeće* od samog je početka imalo logičku strukturu, no dolaskom na Pariško sveučilište, odnosno u svijet klasične aristotelovske logike, Llull dodatno usvaja strukture standardnog akademskog kategoričkog silogizma. To je »uključivalo prelazak od 'naopako' okrenutog sustava (koji je započinjao s onim što treba dokazati) do 'pravilno' okrenutog sustava (koji dolazi do onoga što treba dokazati)«.¹³ No čak i tada, u svom djelu *Logica nova*, iako je usvojio argumente i terminologiju, Llull je nastojao ublažiti i zaobići strogoću dokaznih struktura,¹⁴ prilagođavajući ih vlastitim ciljevima. Tada je, takoreći, počeo »silogizirati ovaj dokazni postupak i preformulirati novu vrstu srednjeg termina«,¹⁵ formalnu logiku u ontološku, primjenjivu na strukture postojeće

stvarnosti. Tako ni u ovoj fazi nije umanjio jedinstvo logike i ontologije, misli i bića, utemeljenje logike na ontologiji.

Pritom se susreo i s problemom premisa, s obzirom na to da vjerojatne pre-mise dovode do mnijenja ili dijalektičkih silogizama, a istinite premise (koje ispunjavaju četiri uvjeta *prvotnosti*, *istinitosti*, *neposrednosti* i *nužnosti*) do

5

Izvorno: »Sciendum est igitur, quod haec Ars et Logica et Metaphysica quodammodo circa idem versentur, quia circa omnia est earum intentio, veruntamen in duobus differt ab aliis duabus, videlicet in modo considerandi suum subjectum, et in modo principiorum; Metaphysica enim considerat res, quae sunt extra animam, prout conveniunt in ratione entis; Logica autem considerat res secundum esse, quod habent in anima, quia tractat de quibusdam intentionibus, quae consequuntur esse rerum intelligibilium, scilicet de genere, specie et talibus, et de iis, quae consistunt in actu rationis, scilicet de syllogismo, consequentia et talibus; sed haec Ars tanquam suprema omnium humanarum Scientiarum indifferenter respicit ens secundum istum modum et secundum illum; et sic patet, quod in modo considerandi ex parte subjecti differant.« – Raymundus Lullus, *Introductoria Artis demonstrativae*, u: I. Salzinger (ur.), *Beati Raymundi Lulli Opera*, sv. III, str. 55.

6

A. Bonner, *The Art and Logic of Ramon Llull*, str. 297.

7

Vidi: Josep Maria Ruiz Simón, *L'Art de Ramon Llull i la teoria escolàstica de la ciència*, Quaderns Crema, Barcelona 1999.; A. Bonner, »Recent Scholarship on Ramon Llull«, str. 383–384.

8

Ibid. Također, vidi: A. Bonner, *The Art and Logic of Ramon Llull*, str. xii, 16. Bonner bilježi: »Za Llulla pronalaženje mjesta uključivalo je otkrivanje odnosa tražene stvari (koju on naziva 'particular') s određenim sastavnica figura i njihovim kombinatornim 'odjeljcima' ('univerzalizama' *umijeća*). Razlika između ove i klasične dijalektike bila je u tome što je Llull pokušao pružiti sustav koji nadilazi vjerojatne zaključke i koji može 'pronaći istinu'.« – A. Bonner, *The Art and Logic of Ramon Llull*, str. 257.

9

Usp. A. Bonner, »Recent Scholarship on Ramon Llull«, str. 383. Bonner se ovako izražava: »*Umijeće* kao posvemašnja struktura, koja se sastoji od slika, principa, tablica, definicija, pravila i pitanja, devet subjekata, stotinu formi – uzajamno povezanih raznim kombinatornim sredstvima – a povrh svega u

Ars generalis ultima i *Ars brevis* onom 'mješavine' – kako bi se na kraju proizveli dokazni mehanizmi za odgovaranje na vrlo općenita pitanja.« – A. Bonner, *The Art and Logic of Ramon Llull*, str. 188–189.

10

Podlaganjem teologije općoj znanosti *umijeća* usprotivio se kršćanskom poimanju teologije kao najuzvišenije znanosti koju nadilazi samo Božje znanje i znanje svetaca na nebu. Vidi: Raymundus Lullus, »Liber principiorum theologiae, Prologus«, u: I. Salzinger (ur.), *Beati Raymundi Lulli Opera*, sv. I, str. 607–608.

11

Raymundus Lullus, »Ars demonstrativa, Prologus«, u: H. Harada (ur.), *Raymundi Lulli Opera Latina*, sv. V, str. 317–318. Usp. A. Bonner, *The Art and Logic of Ramon Llull*, str. 65.

12

Izvorno: »... et cum omnes divinae dignitates sint aequales in essentia et natura, idem manifeste potest fieri demonstratio per aequiparentiam et hoc idem sequitur in virtutibus, proprietatis et entitatibus creaturam.« – R. Llullus, »Ars demonstrativa, Prologus« u: H. Harada (ur.), *Raymundi Lulli Opera Latina*, sv. I, str. 317–318.

13

A. Bonner, *The Art and Logic of Ramon Llull*, str. 188.

14

Premda je Aristotel znanstvene dokaze definirao kao one koji uključuju poznavanje uzroka i pronalaženje srednjeg termina s uzročnim objašnjenjem, Llull je držao da takva metoda nije primjenjiva na spoznaju Boga. Aristotel je, istina, znanost o Bogu smatrao najuzvišenijom znanostu jer se bavi prvim uzrokom, odnosno božanskim bićem, no Llull je njegovu znanstvenu metodu smatrao neprihvatljivom jer aristotelovski uzročni modeli dokazivanja ne omogućuju racionalno objašnjenje otajstava vjere. Llull se, dakle, ne protivi Aristotelovoj težnji za znanstvenim pristupom Bogu, već dovodi u pitanje prikladnost njegove metode.

15

A. Bonner, *The Art and Logic of Ramon Llull*, str. 195. – »Ukratko, postoji gotovo četrdeset

znanstvenih dokaza. U *Liber de demonstratione per aequiparantiam* Llull pokazuje da se njegova tehnika može smatrati nužnom zbog uporabe dokaza po izjednačavanju pri dokazivanju distinkcija u božanstvu i jednakosti između čina božanskih razloga.¹⁶ Četiri Aristotelova uvjeta premisa da bi silogizam bio dokazni preobražava u osnovu svog novog dokaza po izjednačavanju.¹⁷

»Za Llulla, dakle, prvenstvo dostojanstava proizlazi iz njihove neupitne uloge kao božanskih atributa, iznad i prije svega uzročnog. Uz to je povezana njihovo djelovanje i njihova međusobna jednakost, što dovodi do njihove cirkularnosti i uzajamnog pridijevanja. I sve se to u konačnici temelji na njihovim definicijama, koje naravno ispunjavaju te uvjete. Što se tiče drugog od četiri Aristotelova uvjeta, premise Lullovog sustava su istinite 'jer sve što je istinski shvaćeno istinski je shvaćeno umom, i sve što je istinski voljeno, voljeno je voljom, i sve što je istinski bonificirano je istinski bonificirano dobrotom [...] i tako dalje za ostala dostojanstva.' Što se tiče trećeg uvjeta, oni su neposredni 'jer nema posredovanja (*medium*) između moći ili dostojanstva i njegova čina, kao između uma i razumijevanja (*intellectum et intelligere*), između volje i htijenja, dobrote i bonifikacije', itd. Što se tiče posljednjeg uvjeta, oni su nužni 'jer iz božanskog uma nužno slijedi razumijevanje, budući da u Bogu nema moći bez čina, i iz volje htijenje, od dobrote bonifikacija', itd. (*ROL IX*, 217–8).«¹⁸

Širi kontekst ovakvog Lullova postupanja može se pronaći u njegovu suočenju s misionarskim neuspjesima svojih su-vjernika. Za taj je neuspjeh okrivljivao svodenje međureligijskih diskusija na sterilne debate oko tumačenja objavljenih ili svetih tekstova. Llull je stoga odlučio da će se, umjesto korištenja autoritativnih tekstova poput Biblije,¹⁹ »izravno obraćati ljudima i njihovim uvjerenjima«. ²⁰ Svoj pristup usmjerio je na ono što im je zajedničko, a to je, prije svega, zajednička razumska ljudska narav²¹ po kojoj onda dijelimo traženje istine, osobito ono filozofsko s »nekoliko osnovnih pojmova oko kojih su se svi mogli složiti i sustavno (tj. u skladu s pravilima *umijeća*) iz njih sazdati argumente«. ²² Ovakav Lullovo filozofski pristup pripadnicima različitih religija omogućio mu je da ne omalovažava njih i njihove religije, već naprotiv da ih pokuša bolje upoznati.

Llull je, štoviše, u svojoj misionarskoj revnosti bio uvjeren da ako židovski vjernici i muslimani

»... shvate Trojstvo onako kako mi vjerujemo da postoji u Bogu, snaga razuma i usklađenost cvjetova prvog stabla zajedno s njegovim uvjetima, učinit će da uvide istinu o Presvetom Trojstvu našega Gospodina Boga.«²³

Lullovo pak inzistiranje na mogućnosti da razum spozna otajstva kršćanske vjere bilo je potaknuto njegovim osobnim iskustvom s muslimanima. Čuo je njihov prigovor:

»Ne želimo napustiti jednu vjeru za drugu, ili jedno vjerovanje za drugo, nego radije želimo napustiti vjerovanje zarad shvaćanja.«²⁴

Zbog toga je i skovao izraz: »Ne žele napustiti vjerovanje za vjerovanje, već vjerovanje za razumijevanje«, ²⁵ koji opravdava tvrdnjom da je vjera »nešto što može biti istinito ili u zabludi, a razum je uvijek istinit«. ²⁶

Struktura umijeća

Što se tiče strukture *umijeća*, ono ima pet vrsta sastavnica. Prve tri sastavnice – pojmovi, figure ili grafička sredstva,²⁷ slova kao simboli pojmova ili prikaza – služe kao temelji sustava. Zadnje dvije sastavnice – uvjeti, sustavi konstruiranja dokaza i odgovaranja na pitanja – odnose se na funkcioniranje

sustava u razradi dokaza.²⁸ Llull je tijekom života nekoliko puta preispitivao pojedine postavke svog *umijeća*, provodeći ga kroz više ili manje složene faze i kroz više ili manje silogističke forme.

Navest ćemo primjer figure prvog stabla iz *Knjige o poganinu i o tri mudraca*.²⁹ Ondje se atributi sustavno kombiniraju u parove koji služe za argumentiranje,

odlomaka u *Logica nova* gdje Llull nudi analogna objašnjenja utemeljena na teoriji elementa. « – Ibid., str. 198.

16

Usp. Raymundus Lullus, »Liber de demonstratione per aequiparantiam«, u: H. Harada (ur.), *Raymundi Lulli Opera Latina*, str. 216.

17

U *Drugoj Analitici* I, 2, Aristotel navodi šest uvjeta koje premise moraju ispunjati da bi silogizam bio demonstrativan: istinitost, prvotnost, neposrednost, da su poznatije od konkluzije, prethode joj i uzrokuju je. U kontekstu razrade dokaza po izjednačavanju, Llull izričito preuzima samo četiri uvjeta: istinitost, prvotnost, neposrednost i nužnost. Ova redukcija odražava temeljnu razliku u pristupu jer Lullullov dokaz nije uzročan u aristotelovskom smislu (*quia* ili *propter quid*), nego se temelji na ontološkoj jednakosti i nužnosti odnosa među božanskim atributima. Uvjeti poznatosti i prethodnosti podrazumijevaju se u njegovom sustavu jer su božanski atributi shvaćeni kao prvi, općeprihvaćeni i vječni principi. Za razliku od toga, uzročnost, koja pretpostavlja vremenski ili ontološki prioritet, nije primjenjiva na Lullullov sustav koji teži dedukciji iz same biti. Nespojiva je s jednakošću, savršenstvom i vječnošću božanskih atributa.

18

A. Bonner, *The Art and Logic of Ramon Llull*, str. 214.

19

Vidi: Raymundus Lullus, »Disputatio Raymundi et Averroistae«, 1, u: H. Harada (ur.), *Raymundi Lulli Opera Latina*, sv. VII, str. 9–10; Raymundus Lullus, »Libre del gentil e dels tres savis, Prologus«, u: *Nova Edició de les Obres de Ramon Llull*, sv. II, Palma de Mallorca 1931., str. 12. U »Liber de demonstratione per aequiparantiam, Prologus«, u: H. Harada (ur.), *Raymundi Lulli Opera Latina*, sv. XI, str. 221, Llull piše: »Nevjernici se ne podlažu autoritetima vjernika, a ipak se podlažu razumu.« – Izvorno: »Infideles non stant ad auctoritates fidelium, et tamen stant ad rationes.«

20

A. Bonner, »Recent Scholarship on Ramon Llull«, str. 384. Vidi također: S. J. Boss, »Does God's Creation Hide or Disclose its Creator?«, str. 175.; Harvey Hames, *The Art*

of Conversion. Christianity and Kabbalah in the Thirteenth Century, Brill, Leiden 2000., str. 191.

21

U Raymundus Lullus, »Lectura super Artem inventivam et Tabulam generalem, Prologus«, u: I. Salzinger (ur.), *Beati Raymundi Lulli Opera*, sv. V, str. 360. Llull piše: »Nevjernici su ljudska bića baš kao i mi.« – Izvorno: »Infideles sunt homines sicut et nos« ili »Ipsi infideles sunt homines, sicut et nos, et sunt de nostra natura.«

22

A. Bonner, »Recent Scholarship on Ramon Llull«, str. 384.

23

R. Lullus, »Libre del gentil e dels tres savis«, str. 114–115. Pod »cvjetovima prvog stabla« Llull misli na božanske attribute.

24

Izvorno: »Quoniam infideles dicunt: Nolumus dimittere fidem pro fide aut credere pro credere; sed bene credere pro intelligere dimittemus.« – R. Lullus, »Liber de demonstratione per aequiparantiam, Prologus«, u: H. Harada (ur.), *Raymundi Lulli Opera Latina*, sv. IX, str. 222.

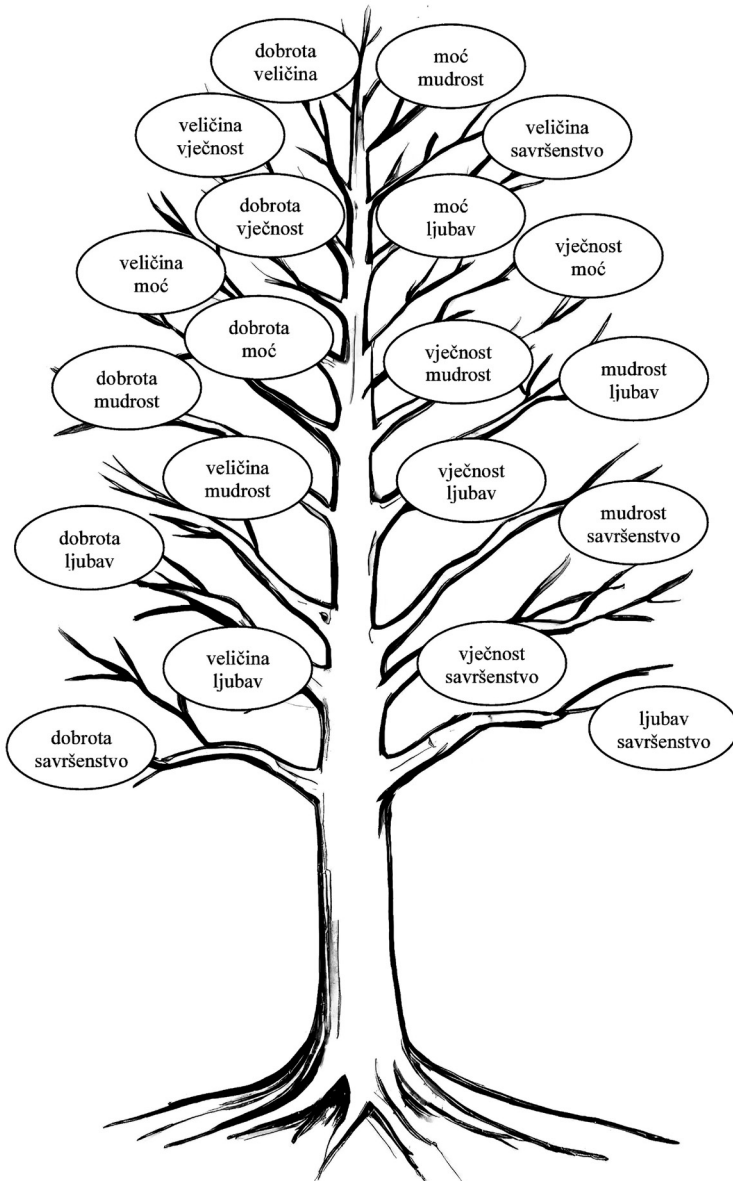
25

Izvorno: »Nolunt dimittere credere pro credere sed credere pro intelligere.« – Raymundus Lullus, »Liber de fine«, u: H. Harada (ur.), *Raymundi Lulli Opera Latina*, sv. IX, str. 267–268. Usp. i Raymundus Lullus, »Liber de convenientia fidei et intellectus in obiecto«, u: I. Salzinger (ur.), *Beati Raymundi Lulli Opera*, sv. IV, str. 572; Salvador Galmés et al. (ur.), »Libre de Blanquerna«, u: *Obres de Ramon Llull*, sv. IX, Palma de Mallorca 1914., str. 326; »Liber super Psalmum quicumque vult, Prologus«, u: I. Salzinger (ur.), *Beati Raymundi Lulli Opera*, sv. IV, str. 348; Josep Perarnau (ur.), *Disputació de cinc savis, Prologus*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2006., str. 29.

26

Izvorno: »Fe és cosa qui pot ésser en veritat o falsetat ...; i raó, Senyer, null temps no està si no en veritat.« – Raymundus Lullus, »Libre de contemplació en Déu«, u: S. Galmés et al. (ur.), *Obres de Ramon Llull*, sv. IV, Palma de Mallorca 1909., str., 323–324.

za dedukciju *per qualitates finitas*,³⁰ po ograničenim kvalitetama stvorenja. Dobrota, veličina, ljubav, moć, mudrost, vječnost i slična svojstva ograničena su na ovom svijetu. Ali sama činjenica njihova postojanja omogućuje nam da zamislimo postojanje savršene dobrote, savršene veličine, savršene ljubavi itd. A budući da su ti atributi savršeni i budući da je i samo postojanje jedno od savršenstava – jer bitak je bolji od nebitka – oni ujedno i postoje.

Stablo božanskih kreposti (prvo stablo)

Umijeće se dakle usredotočuje na božanske attribute³¹ kao temeljne pojmove sustava. Llull ih također naziva krepostima, vlastitostima ili savršenstvima, no kasnije ih najčešće naziva *Dignitates Dei*, dostojanstvima.³² Po mišljenju Rikarda od Sv. Viktora, na kojeg se Llull vjerojatno oslanja,³³ riječ je o onome što ljudski um prosuđuje kao nešto najbolje i stoga ih svi ljudi neporecivo i bez oklijevanja pripisuju Bogu.³⁴ Llull preuzima popis atributa iz djela Pseudo-Di-

onizija Areopagita *O Božjim imenima* (lat. *De Divinis Nominibus*). O njima su se kršćani uglavnom slagali sa židovskim vjericima i muslimanima, kod kojih je najpoznatiji popis 99 božanskih imena. Polazeći od atributa, s uvjerenjem da stvorenja očituju Stvoriteljeva svojstva, Ramon postiže svoj cilj razaznavanja

»... one vjere u Boga koja postavlja najveću slogu ili uskladenost između Boga, koji je najuzvišeniji i prvi uzrok, i Njegovih učinaka.«²⁵

27

Uporaba figura (organskih i geometrijskih) u umijeću ima četiri namjene: vizualna pomoć pri objašnjavanju argumenata, mnemotehnička funkcija, prikaz različitih skupova temeljnih pojmova, pokazivanje mogućih odnosa između sastavnica svakog skupa (usp. A. Bonner, *The Art and Logic of Ramon Llull*, str. 23–24). Što se tiče uporabe organskih figura, Dominique Urvoy primjećuje da je simbolika stabla bila bliska arapskom svijetu te da je jedan od razloga zašto je Llull koristi njegovo nastojanje da ga razumiju pripadnici drugačije civilizacije. Llull se pritom služi slikom stabla na dva načina: slikovno, kao u *Knjizi o poganinu i o tri mudraca*, gdje su cvjetovi stabla supstituirati za *camarae* iz *Umijeća* koje služe razjašnjenju, i sustavno, bez figura (usp. Dominique Urvoy, »Le symbole de l'arbre chez les auteurs arabes antérieurs à Llull«, u: Fernando Domínguez, Jaime de Salas (ur.), *Constantes y fragmentos del pensamiento luliano. Actas del simposio sobre Ramon Llull en Trujillo, 17-20 septiembre 1994.*, Max Niemeyer Verlag, Berlin – Boston 1996., str. 91–97, ovdje str. 93–94). O Llullovoj mnemotehničkoj funkciji vidi: Annemarie C. Mayer, »Charting the Attributes of God: The Common Ground of Three Religions according to Ramon Llull (1232–1316)«, *International Journal for the Study of the Christian Church* 9 (2009) 2, str. 95–117, ovdje str. 104, doi: <https://doi.org/10.1080/14742250902823439>; Erna Banić-Pajnić, »Juraj Dubrovčanin i Kratko 'umijeće' Rajmunda Lula (Raymundus Lullus)«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 39 (2013) 2, str. 467–485, ovdje str. 479, gdje se upućuje na: Frances A. Yates, *Umijeće pamćenja*, prev. Paulina Tomić, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2011.

28

Usp. A. Bonner, *The Art and Logic of Ramon Llull*, str. 21–22. Vidi također: A. C. Mayer, »Charting the Attributes of God«, str. 107; E. Banić-Pajnić, »Juraj Dubrovčanin i Kratko "umijeće" Rajmunda Lula (Raymundus Lullus)«, str. 481.

29

Ne zadržavajući se na povijesti razvoja Llullova umijeća, napomenimo samo da već *Knjiga o kontemplaciji* (*Libre de*

contemplació, Liber contemplationis) ocrta glavna temeljna stajališta *umijeća*.

30

Usp. R. Lullus, *Libre de contemplació en Déu*, str. 423.

31

Vrijedi spomenuti srednjovjekovnu debatu o mogućnosti višestrukosti atributa jedinstvene božanske biti. Llullovo odgovor na tu dilemu glasi: »Premda si ti, o Gospodine, samo jedna supstancija, to ne znači da se moramo suzdržavati od toga da ti pripisujemo mnoge kreposti i da ti ne smijemo pridijevati mnoge plemenitosti; jer u tebi su mnoge moći, Gospodine, i o tebi se možemo ovako izraziti.« – R. Lullus, »Libre de contemplació en Déu«, str. 45. Za detaljnije objašnjenje vidi: Annemarie C. Mayer, »Llull and Inter-Faith Dialogue«, u: Amy M. Austin, Mark D. Johnston (ur.), *A Companion to Ramon Llull and Lullism*, Brill, Leiden – Boston 2018., str. 146–175, ovdje str. 153–155.

32

Za povijesni razvoj Llullove terminologije vidi: A. Bonner, *The Art and Logic of Ramon Llull*, str. 33. Vrijedi zamijetiti da stgrč. ἀξιώμα [axiōma] ne znači samo *aksiom* kao samorazumljivo načelo, već i vrijednost, dostojanstvo, ugled. Prema skolastičkoj terminologiji, *aksiom* ili *dostojanstvo* očigledna je, prvotna istina koju neposredno znamo. Vidi: Bernard Wuelner, *Summary of Scholastic Principles*, Loyola University Press, Chicago 1956., ponovno tiskano: Editiones scholasticae, Heusenstamm 2011., str. 5.

33

Usp. A. C. Mayer, »Llull and Inter-Faith Dialogue«, str. 150.

34

Richard de Saint-Victor, *La Trinité [De Trinitate: texte latin]*, knj. I, Éditions du Cerf, Pariz 1999., str. 98.

35

R. Lullus, *Vita coaetanea*, u: H. Harada (ur.), *Raymundi Lulli Opera Latina*, sv. VIII, str. 26.

Llull je time saznao apstraktni sustav koji se ne oslanja na religijske autoritete, već pretpostavlja zajedničku baštinu grčke logike i filozofije, te kao takav počiva na temeljnim pojmovima prihvatljivim trima monoteističkim religijama, poput Božjega postojanja i atributa. U tu se svrhu služio *umijećem* uspostavljanja odnosa između određenog broja pojmova (kasnije i definicija) kako bi došao do dokaza koji nisu uzročni. Lullovo umijeće, po mišljenju Ruiza Simóna, ima četiri glavna svojstva: (1) inovativno je na način da umnaža istraživačke tehnike; (2) demonstrativno je jer dolazi do nužnih zaključaka; (3) jezgrovito je jer polazi od ograničenog broja principa i pronalazi nebrojene argumente; (4) općenito je jer se može primijeniti na svaki predmet ili biće.³⁶ Upravo ova druga tvrdnja, o preoblikovanju vjerojatnih dokaza tako da se čine potrebnima, omogućuje Llullu da tvrdi da svojim zaključcima može dokazati sve vrste stvari, uključujući članke vjerovanja. Pri njihovu dokazivanju najčešće se služio idejom o višem stupnju postojanja i djelovanja: u Bogu samome za Trojstvo i u njegovu prijelaznom djelovanju za utjelovljenje. Od mnogobrojnih varijanti Lullovih dokaza o utjelovljenju, navest ćemo sljedeće kao primjer:

»Stvoritelj može *unissime* i *optime* stvoriti stvorenje samo ako stvori ono što je *unissima* i *optima* jer ono na što se prvo odnosi ne može biti u superlativu, a da to ne bude i drugo. Ali Bog je Stvoritelj koji *unissime* i *optime* stvara stvorenje, pa stoga stvara to *unissima* i *optima*. On, međutim, nije mogao stvoriti takvo stvorenje a da mu se ne pridruži. A to stvorenje je ljudska narav koju je Bog uzeo kada je postao čovjekom.«³⁷

Odnos kritike

Svoje *umijeće*, kao opću metodu istraživanja istine koja je sposobna promišljati datosti vjere, dolazeći do nužno istinitih zaključaka, Llull smješta na sâm vrh hijerarhije znanosti, kao znanosti nad znanostima:

»Budući da je ljudski um više predan mnijenju nego znanosti, i budući da svaka znanost ima vlastite principe različite od principa ostalih znanosti, um zahtijeva i želi jednu znanost koja je opća u odnosu na sve znanosti, koja ima vlastite opće principe u kojima su implicitni i sadržani, kao posebni u općem, principi drugih pojedinačnih znanosti. Razlog tome je da bi pomoću ovih principa ostali principi bili podređeni, poredani i usklađeni, tako da um može otpočiniti u ovim znanostima kroz istinsko razumijevanje, udaljen od pogrešnih mnijenja.«³⁸

Time je i teologiju podredio *umijeću*, na način da se teološka pitanja razumski rješavaju primjenom *umijeća*.³⁹ Čak su i religiozni autoriteti poput Biblije svedeni na nužne lullovske razloge ili argumente:

»... autoritete je moguće objasniti bilo pozitivnim bilo argumentativnim znanostima: pozitivnim po vjeri i argumentativnim po razumijevanju, pomoću kojih možemo izbjeći lažna mnijenja.«⁴⁰

Time prihvaćanje autoriteta ne samo da ne isključuje ljudski um nego nije ni nužno s obzirom na ljudske razumske mogućnosti.

Stoga se kritička funkcija *umijeća* u odnosu na religije može opisati kao dvojaka: s jedne strane, ono formira um za takav zadatak, podučavajući ga potrebnim postupcima, a s druge strane, *umijeće*, kao opća nad-znanost, ima autoritet i pravorijek nad svim znanostima, uključujući religijske iskaze. Kritička funkcija *umijeća* omogućuje da se, na temelju općih racionalnih istina utvrđenih dokazivanjem, prosuđuju i vrednuju konkretne religijske tvrdnje. Budući da među monoteističkim religijama postoje bitne razlike, a istina ne može biti višestruka, utvrđuje se koja od njih najpotpunije izražava racio-

nalnu istinu o Bogu, odnosno koja je religija istinita ili prava. Upravo ta uloga i taj sud pripadaju *umijeću*.

Gljučna kritička funkcija Lullova *umijeća* sastoji se u pronalaženju superiorne religije: one čiji se argumenti najviše podudaraju s dokazima *umijeća*. Konkretni primjer primjene kritičke metode nalazimo u Johnstonovu opisu i sažetku susreta koji se zbio u Tunisu 1293. godine:

»Nakon što je polako okupio neke lokalne ‘stručnjake za Muhamedovu vjeru’ (*peritioribus in lege Machometi*), Llull im je obećao da će se obratiti na njihovu vjeru ako pokažu njenu superiornost nad kršćanstvom. Potom se svim njihovim upornim argumentima uspješno suprotstavio argumentima iz svog Velikog umijeća, koje *Vita* lijepo sažima na sljedeći način: (1) najbolja vjera je ona koja najpotpunije objašnjava objavu unutarnjih božanskih atributa; (2) kršćanski nauk o Trojstvu i utjelovljenju to najpotpunije postiže; (3) kršćanstvo je dakle superiorna vjera.«⁴¹

Malo dalje, u istom životopisu, Llull spominje svoje rasprave s averoistima, tijekom kojih se služio »demonstrativnim i znanstvenim sredstvima«, čime ih je »često dovodio do toga da sami sebi proturječe«.⁴² Na sličan način, u svojim raspravama s pripadnicima judaizma, Llull dokazuje da bi Bog bio nesavršen da njegovo jedinstvo ne uključuje Trojstvo, i da, kako Bog ne bi bio stran čovječanstvu, mora postojati neka trojstvena sličnost u ljudima, ukazujući tako na utjelovljenje.

Međutim, u *Knjizi o poganinu i o tri mudraca* nalazimo nešto što bi moglo proturječiti kritičkoj funkciji *umijeća*. U knjizi se pripadnici triju monoteističkih religija tretiraju kao ravnopravni, kao ljudi koji su sposobni tražiti i pronaći istinu o Bogu i svojoj religiji. U prvom dijelu prikazani su zajednički razumski temelji, a u drugom dijelu prikazani su članci vjerovanja svake od triju religija, u čemu se djelomično razlikuju. Knjiga završava neočekivano, tako da ostaje neizrečeno koju je religiju poganin odabrao služeći se Lullovim umijećem.⁴³ No, unatoč stanovitom uklanjanju kritičke funkcije u ovom djelu,

36

Usp. Josep Maria Ruiz Simón, »‘Quomodo est haec ars inventiva?’ (l’Art de Llull i la dialèctica escolàstica)«, *Studia Lulliana* 33 (1993), str. 77–98, ovdje str. 77–78; razrađeno u: A. Bonner, *The Art and Logic of Ramon Llull*, str. 17.

37

Raymundus Lullus, »Ars mystica theologiae et philosophiae«, u: H. Harada (ur.), *Raymundi Lulli Opera Latina*, sv. V, str. 349. Llull se naizmjenice služi superlativima priloga i pridjeva: *unissime* i *optime* te *unissima* i *optima*.

38

Ramon Llull, »Ars generalis ultima«, u: H. Harada, *Raymundi Lulli Opera Latina*, sv. XIV, str. 5.

39

Usp. Ramon Llull, »Lectura Artis quae intitulatur Brevis practica Tabulae generalis«, u: H. Harada, *Raymundi Lulli Opera Latina*, sv. XX, str. 395.

40

Ramon Llull, *Liber de refugio intellectus*, u: H. Harada, *Raymundi Lulli Opera Latina*, sv. XI, str. 232. Za detaljnije objašnjenje vidi:

A. Bonner, *The Art and Logic of Ramon Llull*, str. 281.

41

Mark D. Johnston, »Ramon Llull, ca. 1232–1316«, u: Amy M. Austin, Mark D. Johnston (ur.), *A Companion to Ramon Llull and Lullism*, Brill, Leiden – Boston 2018., str. 3–17, ovdje str. 10. Johnston se referira na: R. Lullus, »Vita coetanea«, u: H. Harada (ur.), *Raymundi Lulli Opera Latina*, sc. VIII, str. 269–309; ovdje poglavlje 6, red 25–27, str. 272, 289–291.

42

R. Llull, *Vita coetanea*, u: H. Harada (ur.), *Raymundi Lulli Opera Latina* sv. VIII, str. 302.

43

Valja napomenuti da: »Više puta u kasnijim djelima Llull tvrdi da *Knjiga o poganinu* (rano djelo, napisano između 1274. i 1276.) nije otvorena, već da dokazuje istinitost kršćanstva i lažnost islama i judaizma. Valjanost ove tvrdnje je upitna, budući da *Knjiga o poganinu* ne tvrdi izriječno da se poganin izjasnio u korist kršćanstva. Neki su učenjaci tvrdili

→

Llull je time zapravo potvrđuje. Jer čak i neizgovoreni poganinov odabir još uvijek je odabir. Zapravo, ostavljajući po strani odabrano, Llull naglašava sâm odabir, da *umijeće* omogućuje valjani odabir. Poganin je, zahvaljujući *umijeću*, mogao i znao odabrati pravu religiju i izvući se iz duboke egzistencijalne krize u koju je zapao. Njegovo razlučivanje razlika među trima religijama, kao i odabir najbolje, odnosno prave vjere, bilo je čisto racionalno, a ne iz bilo kakvih drugih motiva.

Odnos samokritike

Postoje li onda za Ramona Llulla religiozne stvarnosti i iskustva koje razum, vođen *umijećem*, ne može sâm po sebi dosegnuti i razumjeti? Na temelju do sada rečenog možemo reći da je to funkcija filozofije koju je Llull najviše suzio. Pozicioniravši svoje *umijeće* kao nad-znanost, onemogućio je drugim znanostima, pa tako i teologiji, da je kritiziraju:

»Budući da je predmet razumijevanja istina, a Bog je istina, nužno slijedi da se istinska filozofija i teologija uzajamno slažu. I stoga, što god je istinski razumljivo, njegova suprotnost nije istinski vjerodostojna. U protivnom bi to uključivalo proturječje, a proturječje je nemoguće.«⁴⁴

Zbog toga su Llulla njegovi suvremenici ponekad optuživali za ekstremni racionalizam. No, unatoč Llullovim tvrdnjama o razumskoj spoznatljivosti božanske biti i bitnih odrednica njegova djelovanja, to ne znači da je Llull tvrdio da apsolutno ništa ne nadilazi njegovu nad-znanost.

Racionalna filozofija i vjera uzajamno utječu jedna na drugu. U *Disputatio fidei et intellectus* Llull piše da su razum i vjera neodvojivi, na takav način da jedno o drugom ovisi kako bi pravilno funkcioniralo i da oboje, zauzvrat, ovisi o milosti. Zatim se tekst nastavlja:

»... baš kao što božanska volja ulijeva put ljubavi po milosti u ljudsku volju, tako da čovjek može voljeti kako bi činio dobro, zašto božanska mudrost ne bi po milosti u mene mogla uliti znanje tako da mogu doseći istinu o božanskom Trojstvu, koja mi je dovoljna da je razumijem i da uništím sve prigovore protiv nje [...]«⁴⁵

Po Llullovu mišljenju, dakle, razum i vjera ne djeluju odvojeno, nego mogu biti povezani na mnogo načina: u svom podrijetlu, u svom djelovanju i u svojoj nakani. Jer i samo razumsko traženje istine vođeno je nakanom da se Boga spozna i voli. U tom smislu, volja je komplementarna razumu i nadilazi razum jer njoj pripada taj krajnji čin ljubavi kome je spoznaja usmjerena:

»Jer znanje koje netko ima o Bogu i njegovim djelima čini da se zaljubimo u Boga i njegova djela.«⁴⁶

Osim toga, Llull je bio uvjeren u to da Bog može po milosti podariti intuitivne spoznaje koje sâm razum ne može shvatiti ili može shvatiti samo na puno teži i dugotrajniji način. I on sâm je primio takvo prosvjetljenje ili iluminaciju. Zbilo se to oko 1274. godine tijekom duhovnih vježbi posvećenih kontemplaciji Boga na planini Randa, kada se u Llullovu umu počelo uobličavati njegovo *umijeće*.⁴⁷ Stoga se može reći da je i samo racionalno llullovsko *umijeće* plod religioznog mističnog iskustva i dara. Ujedno je

»... jedino veće djelo koje je napisao u prvom licu bila himna zahvale Bogu što je vodio njegovo razumijevanje u usponu do božanskog.«⁴⁸

Po Llullovu mišljenju, spoznaja Boga koja se doseže njegovim *umijećem* ipak ne zahvaća Boga u onome što je on u svojoj punini. Priznajući da čovjek svo-

jim ograničenim umom ne shvaća u potpunosti ni samoga sebe, on još više priznaje koliko je ograničena ljudska spoznaja Boga i njegovih atributa, jer ističe:

»Ništa, Gospodine, nije dovoljno da bi se prepoznala tvoja cijela dobrota.«⁴⁹

A nešto dalje bilježi:

»Začudno je, Gospodine Bože, da smo takvi stvorovi koji ne poznaju i ne razumiju ni sami sebe. Ako nam, dakle, nedostaje znanja i razumijevanja onoga što mi sami jesmo, koliko nam više nedostaje znanja o tvojoj biti u njoj samoj.«⁵⁰

da, dok je na površini zaključak djela otvoren, pažljivije čitanje pokazuje da je kršćanstvo jedini poganinov mogući izbor.« – Gregory Stone, »Ramon Llull and Islam«, u: A. M. Austin, M. D. Johnston (ur.), *A Companion to Ramon Llull and Lullism*, str. 120–145, ovdje str. 122. Pod *učenjaci* (engl. *scholars*), Stone se referira na: Joan Santanach, »Sobre el Llibre del gentil i la coherència doctrinal de Ramon Llull«, u: Maria Àngels Roque (ur.), *Ramon Llull i l'islam: L'inici del diàleg*, La Magrana, Barcelona 2008., str. 225–231. Osobito: »... poričući da Llullova srdačnost uključuje toleranciju prema nekršćanskim doktrinama, Santanach tvrdi da je *Knjiga o poganinu* 'samo naizgled otvorena' i da bi 'samo površno čitanje djela' moglo dovesti do zaključka da 'Ramon sve tri religije smatra jednako valjanima'.« – Joan Santanach, »Sobre el Llibre del gentil i la coherència doctrinal de Ramon Llull«, str. 227–228. Vidi ujedno: »... 'usprkos svom pristojnom, poštivajućem jeziku' *Knjiga o poganinu* implicira 'da je islam u osnovi iracionalan'.« – John V. Tolan, *Saracens. Islam in the Medieval European Imagination*, Columbia University Press, New York 2002., str. 266–267.

44

Izvorno: »Subiectum autem theologiae est Deus, et subiectum philosophiae est intelligibile. Et quia obiectum intelligentis est veritas, et Deus est veritas, necessarie sequitur, quod vera philosophia et theologia habeant con cordantiam ad invicem. Et ideo, quidquid est vere intelligibile, eius oppositum non est vere credibile; aliter implicaretur contradictio; sed contradictio est impossibilis« – R. Lullus, »Liber de efficiente et effectt, Prologus«, u: H. Harada (ur.), *Raymundi Lulli Opera Latina*, sv. VII, str. 274. Llull svojim *umijećem* dokazuje čak i one važne članke vjere koje kršćani smatraju nedokazivima te ih tradicionalno nazivaju otajstvima ili misterijima vjere. Llullovo *umijeće* usredotočuje se na otajstva Trojstva, utjelovljenja, stvaranja i uskrsnuća. Kršćanstvo pak uključuje i otajstva koja *umijeće* ne pokušava dokazati. Spomenimo ovdje da Llullova hijerarhija znanosti ipak nije posve jednostrana, kao što to Bonner ustanovljuje (usp. A. Bonner, *The*

Art and Logic of Ramon Llull, str. 280.). Tako u »Introductoria Artis demonstrativae«, u: I. Salzinger (ur.), *Beati Raymundi Lulli Opera*, sv. III, d. ii, pogl. 3, str. 57, Llull piše da je *umijeće* poglavito razradio poradi teologije, jer upravo je teologija cilj svih ostalih znanosti. S druge strane, u »Lectura Artis quae intitulatur Brevis practica Tabulae generalis«, u: H. Harada (ur.), *Raymundi Lulli Opera Latina*, sv. XX, str. 388 on izrijeком kazuje da se opći principi i pravila *umijeća* primjenjuju na vlastite principe teologije kao na one koji su im podređeni.

45

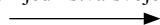
Izvorno: »... sicut Divina Volunas infundit in Viam Charitatem ratione Gratia in humanam Voluntatem, ut homo per ipsam sit charitativus ad agendum bonum, quare non sic Divina Sapientia per Gratiam in me possit infundere Scientiam, ut attignam de Divina Vrititate veritatem, qua mihi sufficiat ad intelligendum ipsam, et ad destruendum omnes objectiones contra ipsam.« – R. Llull, »Disputatio fidei et intellectus«, u: H. Harada (ur.), *Raymundi Lulli Opera Latina*, sv. XXIII, str. 215.

46

Izvorno: »... car per la coneixença que hom ha de Déu e de les sues obres s'enamora hom de Déu e de les sues obres« – Raymundus Lullus, »Libre de virtuts e de pecats, Epilog«, *Nova Edició de les Obres de Ramon Llull*, str. 298; usp. »Liber de virtutibus et peccatis 'De fine huius libri'«, u: H. Harada (ur.), *Raymundi Lulli Opera Latina*, sv. XV, str. 432: »Jer kroz spoznaju koju ima o Bogu i njegovim djelima, čovjek postaje zaljubljenik u Boga i njegova djela.« – Izvorno: »Quoniam per cognitionem, habitam de Deo et operibus eius, efficitur homo philocaptus de Deo et operibus eius.«

47

Pritom ne treba izgubiti iz vida i Llullovo suradnju s milošću koja je prethodila i pratila božansko prosvjetljenje, tj. da je Llull već ranije, u *Libre de contemplació en Déu*, postavio temelje *umijeća*, tj. umske principe i premise, da bi s božanskim prosvjetljenjem stekao jasnu viziju strukture i jedinstva svoje

Llull ne priznaje samo nadnaravno počelo svog *umijeća* zahvaljujući božanskom umskom prosvjetljenju, već svoje *umijeće* prvenstveno promatra u svjetlu njegove nadnaravne svrhe. Ta ga je svrha neumorno nadahnjivala i vodila, do te mjere da je za nju bio spreman žrtvovati vlastiti život. Llullova svrha ili cilj, dakle, nije bio samo intelektualno ili filozofsko razuvjeravanje njegovih sugovornika, tj. njihova promjena mišljenja, nego njihovo istinsko obraćenje na kršćanstvo u svemu što ono jest i zahtijeva. Ostvarenje tog cilja očitovalo bi se na ovoj zemlji kao uspostava »jedne vjere i jedne religije«, čime bi se konačno okončala »neprijateljstva i zle volje među ljudima, koji se uzajamno mrze zbog različitosti i suprotnosti vjerovanja i sekti«. ⁵¹ Krajnja svrha Llullova djelovanja išla je još dalje, jer vidio ju je u vječnom spasenju. U tom smislu, bez svoje nadnaravne svrhe, Llullovo *umijeće* nema opravdanja, nema svoj razlog postojanja.

Llullovo dugogodišnje rad na dobrom upoznavanju judaizma i islama, s njihovim jezicima, kulturom i mentalitetom, bio je vođen željom da se svi, pa tako i mlaki kršćani, susretnu na višoj razini – onoj filozofskoj, gdje su svi jednaki – kako bi kroz dijalog tražili istinu o pravoj vjeri i tako živjeli u miru i slozi. U današnjem kontekstu veoma je važno da su sva trojica,

»... i Židov i kršćanin i Saracen, identificirani kao mudraci i ljudi vrijedni poštovanja. [...] Oni, naprotiv, inzistiraju – što predstavlja model tolerancije u prošlosti i sadašnjosti – da se trebaju ponovno sastati i nastaviti svoje rasprave sve dok ne postignu cilj utvrđivanja koja je jedina prava vjera.« ⁵²

Llull je svojom *Knjigom o poganinu i o tri mudraca* ostavio poruku i pouku o skladnom, srdačnom, prijateljskom, uljudnom, pažljivom, skromnom, a nada-sve, s ljubavlju prema istini vođenom razgovoru trojice mudraca. Naime, bio je uvjeren da postoji jedna objektivna istina i da je svi religiozni ljudi mogu i trebaju zajednički tražiti na filozofskoj osnovi. Jer bez te jedne objektivne istine – ma gdje ona bila i do kakvog god nas odbacivanja zabluda vodila – nije moguće postići vjerski mir, a »bez vjerskog mira ne možemo govoriti o svjetskom miru, za čije je postizanje nužan zajednički jezik, logos«. ⁵³

Pitanje objektivnosti Llullove filozofije

Ovakvo Llullovo razumijevanje odnosa između filozofije i religija – na način da se filozofski dokazuje da samo jedna religija može biti istinita ili prava, te da je ta religija kršćanstvo – prema mnogim suvremenim poznavateljima njegove misli, dovodi u pitanje Llullovu objektivnost ili neutralnost. Naznake ili mjesta iz kojih bi se moglo naslutiti da je ostale religije tek prividno držao jednakima, traže čak i u njegovu najtolerantnijem djelu, u *Knjizi o poganinu i o tri mudraca*. ⁵⁴ Ne ulazeći preduboko u ovu problematiku, samo ćemo ukazati na opasnost njezina pretjeranog pojednostavljivanja. Naime, Llull je svoju filozofiju razvio u religioznoj kulturi i za religiozne ljude. Zato je mogao pretpostaviti da su pojedine tvrdnje o Bogu njegovim sugovornicima gotovo samorazumljive, te svoje *umijeće* razraditi u vidu daljnjeg objektivnog i argumentiranog traženja istine. U tom se smislu može reći da je Llullova filozofija, kao i sve druge filozofije (uključujući i današnje filozofije) ovisne o svom kulturnom okruženju, u određenoj mjeri neobjektivna. Međutim, Llullova filozofija također je djelomično objektivna jer razvija uvijek prisutnu naravnu ljudsku težnju za spoznajom istine.

Što se tiče najosjetljivije Llullove tvrdnje – da je filozofski dokazao da sve religije nisu jednake, nego da je kršćanstvo istinita ili prava religija – situacija je još složenija i nijansiraniya. Jer filozofski gledano (što znači ne uzimajući tvrdnju da kršćanin ne može objektivno govoriti o svojoj vjeri ništa ozbiljnije od tvrdnje da ateist ili agnostik ne može objektivno govoriti o svojoj nevjeri), postavlja se pitanje koji su zahtjevi objektivnosti jednog takvog suda. Je li načelno moguće da je jedna religija bolja od ostalih? Ako je moguće, može li se to filozofski dokazati? Ako se može dokazati, je li Llull to stvarno i dokazao? Ako je dokazao, čini li to kršćanstvo univerzalno pristupačnim i obvezujućim?

Prvo treba istaknuti da je načelno moguće na temelju filozofskih dokaza objektivno tvrditi da je jedna religija bolja. No iako je Llullova metoda, u vidu koje je osmislio *umijeće* kao sustav logičko-ontoloških pravila kojima se iz pojmova božanskih atributa izvode nužni zaključci koji upućuju na sadržaje kršćanske vjere, kreativna i unutarnje konzistentna, ona sadrži niz filozofskih problema koje je potrebno preispitati. Na ovom mjestu moguće je tek ukratko naznačiti neke od njih. Prvo, njegova uporaba ontološke jednakosti i logičke nužnosti božanskih atributa strukturno se približava ontološkom argumentu, koji sa svojom problematikom zaključivanja iz pojma na postojanje i djelovanje, a pogotovo na konkretna otajstva vjere, nije neosporan. Drugo, Llullova metodološka upotreba božanskih atributa kao jednoznačnih kategorija sugerira univočni govor o Bogu, čime se udaljava od tradicionalne analogne teologije. Time riskira svođenje božanske zbilje na pojmovne odnose koje ljudski um može shvatiti i podvođenje slobodnog Božjeg djelovanja pod nužnost kakvu zahtijeva logički dokaz. Treće, iako Llull polazi od pretpostavke univerzalne racionalnosti, njegova metoda, u kojoj se ideje božanskog Trojstva i utjelovljenja ne vežu isključivo za filozofijsku tradiciju, sustavno je usmjerena prema kršćanstvu, što znači da nije potpuno neutralna. Četvrto, racionalna prosudba religija kakvu Llull zagovara odnosi se isključivo na teo-

metode. Vidi A. Bonner, *The Art and Logic of Ramon Llull*, str. 3; Josep E. Rubio, »Llull's "Great Universal Art"«, u: A. M. Austin, M. D. Johnston (ur.), *A Companion to Ramon Llull and Lullism*, str. 81–116, ovdje str. 86.

48

A. Bonner, *The Art and Logic of Ramon Llull*, str. 2.

49

R. Llullus, »Libre de contemplació en Déu«, u: S. Galmés et al. (ur.), *Obres de Ramon Llull*, sv. II, str. 93.

50

Ibid., str. 98.

51

Ramonus Llullus, *Book of the Gentile and the Three Wise Men*, u: A. Bonner (ur. i prev.), *Doctor Illuminatus*, str. 93.

52

Albrecht Classen, »Early Outreaches from Medieval Christendom to the Muslim East: Wolfram von Eschenbach, Ramon Llull and

Nicholas of Cusa Explore Options to Communicate with Representatives of Arabic Islam: Tolerance already in the Middle Ages?«, *Studia Neophilologica* 84 (2012) 2, str. 151–165, ovdje str. 158, doi: <https://doi.org/10.1080/00393274.2012.728414>.

53

Izvorno: »Sin paz religiosa no puede hablarse de paz mundial y para llegar a ella es necesario un lenguaje, un logos, común.« – Carlos Eymar, »La modernidad de Ramon Llull«, *El Ciervo* 52 (2003), str. 10.

54

Usp. A. Bonner, *The Art and Logic of Ramon Llull*, str. 155, 298–299; G. Stone, »Ramon Llull and Islam«, str. 120–121; A. C. Mayer, »Llull and Inter-Faith Dialogue«, str. 158–159.

retske ili intelektualne razlike. Iako je iz Llullovih spisa vidljivo da je bio svjestan da je vjerski pluralizam povezan i s etičkom problematikom, uključujući političke i ekonomske interese, ne zanemarujući pritom utjecaj kulture, jezika, običaja, povijesti, životnog iskustva i sličnog, on te vidove slabo uzima u obzir. Peto, Llull je tvrdio da su njegovi dokazi strogo racionalni, nužni i neoborivi. No njegova metoda, a osobito dokaz po izjednačavanju, nije bila univerzalno prihvaćena ni u njegovo doba, ni kasnije. Uslijed spomenutih ograničenja Llullova pristupa, prema njemu je opravdano zauzeti kritički rezerviran stav. Neuspješnim su ga općenito povijesno smatrali i kršćanski mislioci, a zanimljivo je da je ponajmanje ostvario onu svoju najvažniju nakanu: misionarsku.

Osim toga, Llullovi filozofski pristup koji istražuje objektivnu istinu o religijama može se činiti nedovoljno prihvatljivim za današnji model međureligijskog dijaloga koji je usmjeren na prihvaćanje različitosti. No Llull, koji je doista smatrao da sve religije nisu jednake, nije pritom smatrao da svi ljudi nisu jednaki kao ljudi. Ako je, pišući *Knjigu o poganinu i o tri mudraca*, bio uvjeren da je vjera koju je nakon dugog promišljanja slobodno i odgovorno prihvatio ona prava i najbolja, to samo po sebi ne umanjuje njegovo veliko poštovanje i prijateljstvo s kojima se odnosio prema pripadnicima drugih religija. Zapravo, Llull nas svojom *Knjigom o poganinu i o tri mudraca* uči da je upravo zahvaljujući istinskoj ljubavi prema onom partikularnom (vlastitoj vjeri) uspio izgraditi zdrav odnos prema onom univerzalnom ljudskom. U tom je smislu njegov model međureligijskog dijaloga – utemeljen na onom univerzalnom ljudskom, tj. na razumskoj ljudskoj naravi – strukturiran tako da ujedinjuje pripadnike različitih religija u nadilaženju samih sebe kroz ostvarenje zajedničkog djela traženja istine. Za Llulla je to u konačnici značilo zajedničko filozofsko traženje Boga.

Zaključak

Llullovo usmjerenje, na način da je njegova filozofija racionalistička po sadržaju i metodi, a religijska po podrijetlu i svrsi, osiguralo mu je jedinstveno mjesto u povijesti srednjovjekovne filozofije i potaknulo mnoge rasprave. Ramon Llull sazdao je prvi filozofski sustav zamišljen isključivo u odnosu na religije. Njegovo razumijevanje trostrukog odnosa ili triju funkcija filozofije u odnosu na religije jedinstveno je u bitnim aspektima. Llull više ne stavlja funkcije dokazivanja i kritiziranja u službu teologije, već svoju filozofsku tehniku, zvanu *umijeće*, postavlja kao znanost nadređenu svim ostalim znanostima. *Umijeće* je univerzalni dijalektički sustav koji spajanjem logike i ontologije apsolutizira ontološki argument i postavlja se kao znanost iznad svih drugih znanosti. Zbog svoje religiozne svrhe, Llull je preobrazio klasičnu strukturu logike utemeljivši je na ontologiji, a uvjete koje premise trebaju imati da bi silogizam bio demonstrativan preobrazio je u osnovu svog novog dokaza po izjednačavanju. *Umijeće*, služeći se tim dokazom, sustavno kombinira božanske atribute uz pomoć definicija, figura, simbola, konstrukcija. Treću funkciju filozofije u odnosu na religije, samokritike, Llull je radikalno suzio. Ali u toj je funkciji još uvijek moguće iščitati da religija – i to samo ona religija koja je zahvaljujući *umijeću* prepoznata kao istinita ili prava, tj. kršćanstvo – nadilazi filozofiju. U tom smislu, zbog višestrukih promjena u hijerarhijskom poretku između filozofije i religija, njihov se odnos prema Ramonu Llullu može okarakterizirati kao funkcionalno promjenjiv.

Promišljanje odnosa između filozofije i religija kod Ramona Llulla pokazuje složenost njegova sustava i smionost njegove ambicije da ujedini razumske dokaze, međureligijski dijalog i vjerničku predanost u jedinstven metodološki okvir. Iako je Llull bio uvjeren da je dokazao ono što su mnogi držali nedokazivim, prema toj je tvrdnji opravdano zauzeti kritički rezerviran stav, ne umanjujući pritom važnost činjenice da njegovo djelo otvara temeljna pitanja o značenju dokazivanja istine u religijskom kontekstu i o mogućnosti da takav zahtjev bude objektivno ispunjen. Ovaj rad ne nudi konačne odgovore, ali nastoji pridonijeti njihovom razjašnjenju analizom jednoga iznimnog filozofskog pokušaja koji teži zajedničkom uljudnom traženju istine o Bogu. Lullova filozofska usredotočenost na istinu, odnosno na Boga, u međureligijskom dijalogu, ne predstavlja tek povijesnu zanimljivost, već je sposobna i danas nadahnjivati nove načine suradnje oko izgradnje mirnog suživota.

Maja Herman Duvel

Ramon Llull on the Relation Between Philosophy and Religion

Abstract

*Ramon Llull (1235 – 1315) was a philosopher, theologian and writer who reflected on important philosophical and religious issues of his time and milieu. In the context of a multi-religious society, he considered the possibility of peaceful coexistence between Christians, Jews, and Muslims by promoting unity. Adopting the medieval understanding of the relationship between philosophy and religion as one of scientific demonstration, criticism and self-criticism, Llull modified this concept by introducing unique interpretations, emphases and orders. To this end, he created the first philosophical system conceived exclusively in relation to religions, called *Ars*. Llull's approach was rationalistic in content and method but religious in origin and purpose, which secured him a unique place in the history of medieval philosophy. His work is still important today in promoting a philosophically structured interreligious dialogue.*

Keywords

Ramon Llull, philosophy, religions, arts, *Ars*, truth, God, demonstration, attributes, dialogue